

Эсэгэ ороноо, эхэ нютагаа эб хамта мандуулая!

БУРЯАД

Бүгэдэ арадай сонин

ҮНЭН

1921 оной декабриин 21-нээ гарана

2003
май
24
суббото

№ 8 (79)
20741

Нажарай
эжин

улагшан
могой
харын
24
гарагай
7

Бурятия

Тобшо

Һонинууд

ЭДИРШҮҮЛЭЙМНАЙ ЕХЭ АМЖАЛТА

Москвагай гүрэнэй Н.Э.Бауманай нэрэмжэтэ техникескэ университет болон Россин залуушуулай политехникескэ бүлгэм залуу бэлигтэнэй уулзалгыг хаяхан Москвада эмхидхэб.

Москвагай гүрэнэй университетэй, Россин Эрдэмэй академийн Хүнэй институтдай, Москвагай гүрэнэй А.Н.Косыгинай нэрэмжэтэ текстильнэ университетэй, Россин Д.И.Менделеевэй нэрэмжэтэ химико-техникескэ университетэй, Россин МЧС-эй эрдэмэй болон арга хэрэгсэлүүдэй федеральна үбэй түлөөлэгшэд энэ уулзалгыг бэлдэлгэдэ мүн лэ хабаадаһан байгаа гэжэ тэмдэглэлэй.

Шэнэ Россин залуу хүнүүдтэ зориулжа, «Ерээдүй тээш ахам» гэхэн эрдэмэй-социальна түрүүшнэ программа 1991 онһоо бсөлүүлэгдэжэ эхилэ хэн.

Буряад Республикын нуралсалай болон эрдэм ухаанай министерство, ВСГТУ ба 49-дэхи хургуули 1997 ондо Буряад орондо «Ерээдүй тээш ахам» гэхэн залан хүтэлбэрилгын түб нээгээ бэлэй. Буряад Республикын хуралдаада 1998 онһоо хойшо жэл бүри эрдэм ухаанай хуралдаанда хабаадахадаа, гүнзгэй эрдэм мэдэсэтэй байһанаа харуулдаг юм.

Россин 39 мого нютагай, мүн Казахстанай болон Молдавийн хуралдаа Х хуралдаанда хабаадаһан байгаа.

Тэрээндо хабаадаһан манай 11 хуралдаада 5-ниинь хүдөөгэй хургуулинуудһаа ерэнһиинь найшаалтай.

Манай хүбүүд, басагад түрэл республикаа нэрэтэй түрэтэйгөөр түдөөлбэ. Бэшүүрэй аймагай Шэбэртын дунда хургуулин 11-дэхи классай хуралдаа Ольга Базарова I шатын дипломоор шагнагдажа, 2004 ондо Германийн Дрезден хотодо үнгэргэгдэхэ «ЭКСПО-эрдэм ухаан» гэхэн Европын эрдэмэй выставкэдэ хабаадахын тула Россин Үндэһэтэнэй делегацида кандидадаар оруулагдаба. Улаан-Үдэ хотын 49-дэхи хургуулин 8-дахы классай хуралдаа Анастасия Тимофеева III шатын дипломодо хүртэжэ, Бүхэроссин «Орлёнок» гэжэ хүүгэдэй түбтэ ошохо хүнгэлэлтэй түгөөкөөр шагнагдаа. Мухар-Шэбэрэй аймагай Сагаан-Нуурай хургуулин 9-дэхи классай хуралдаа Анастасия Калашникова, Мария Балускина, тэрэшэлэн Улаан-Үдын 49-дэхи хургуулин 10-дахы классай хуралдаа Михаил Михалевич гэгшэд Уласхоорондын эрдэмэй болон инженернэ Intel ISEF гэжэ выставкэдэ хабаадаха манай ороной үндэһэтэнэй делегациин бүридэлдэ кандидадуудаар оруулагдаба. Тус выставкэ эрхэ жэлэй майн 9-һөө 15 болотор США-да эмхидхэгдэхэ юм.

ТУҮҮЛАГШАДАЙ БҮЛЭГ ТУХАЙ ДҮРИМ

Туһалагшаддай (зүбшээлэгшэдэй) бүлэг тухай Дүримэ республикын Президент Леонид Потапов Зарлигаараа баталба. Энэ бүлэг республикын Президентын болон Правительствын Захиргаанай бүридэлдэ ородог байна гэжэ хануулаха зэргэтэйбди. Тус бүлэг республикын толгойлогшын эмхидхэлэй ажал ябуулгыг хангаха, зарим эрхэ түбшээлэгшэд тэрэнэй хүтэлбэри доро хүдэлдэг, тэрэнэй Зарлигуудаар тушаалуудтаа томилогдодог, сүлөөлэгдэдэг. Мүнөө туһалагшаддай бүлэгтэ Марк Калашников толгойло.

ОЙН ТҮЙМЭР СОРОБХИЛҮООР

Республикын Граждан оборонын хэрэгүүдэй ба онсо байдалай талаар гүрэнэй хорооной баримта мэдээнүүдэй ёһоор үнгэрһэн долоон хоногой хоёрдохи

хахадта республика доторнай 13 аймагта ойн 69 түймэр соробхилһоор байгаа. 2800 гаран гектарай талмай дээрэ галай аюул хүжэрһөөр лэ байба.

Урдынхидал мэтэ Хэжэнгын, Хориин болон Яруунын аймагуудта эгээл орёо байдалтай байһаар. Галай аюул сараха асуудалнуудта анхаралаа ехээр хандуулаха шухала гэжэ Россин МЧС-эй гүрэнэй түймэр саралгын албанай хүтэлбэри хануула.

ЭДИР ЖУРНАЛИСТНУУДА - ОНСО АНХАРАЛ

Журналистнуудай мэргэжэл шадбарие дээшлүүлгын мого нютагууд хоорондын конкурс эмхидхэлэй хорооной хаягаар хабаадаха тухай мэдүүлгэнүүд, материалнууд Сибириин бүхы захы булангуудһаа ороно. Материалуудта эльгээхэ болзор 2003 оной сентябриин 1 болотор юм. Гэбэшые июнь харын эхиндэ конкурс даб дээрэхи дүнгүүд согсолгодох. Хэрбээ сурбалжлагшад материалнуудта июниин 1 болотор эльгээгээ гээшэ наа, забһарай шангуудта хүртэхэ аргатай байна.

Гадна «Сибирь - найдалай газар» гэхэн конкурсн ёһоор Новосибирскэ могойн Захиргаан «Сибириин этигэл найдалнууд» гэхэн нэмэлтэ номинаци соносхобо. Хүүгэдэй зохёохы коллективүүд болон 16 хүрэтэр наһанай эдир авторнууд энээндэ хабаадаха аргатай. Илагшад компьютер шанда хүртэхэ.

«Сибирь - найдалай газар» гэхэн мого нютагууд хоорондын конкурс гурбадахи жэлээ үнгэргэгдэжэ байна. «Сибириин хэлсээн» гэжэ мого нютагууд хоорондын эблэл тэрэниэ хүтэлнэ. Байгша ондо «Сибирь» гэдэг авиакомпани гэжэ ОАО, «Кокс» гэжэ ОАО, «Филип Моррис сэйл энд маркетинг» гэжэ ООО конкурс

эмхидхэгшэдэй тоодо ороно. Конкурсно хабаадаха аргатай гэбэл:

- түбэй, мого нютагай, хотын, районой, албан зургаанай ба тусхай шэглэлэй сонинууд болон сэтгүүлүүдэй редакцинууд;

- социальна, мэргэжэлэй, наһанай талын илгаагүй авторнууд.

Конкурсн номинацинууд болон шангай жаса: Хэблэлэй СМИ:

1-дэхи шан - 35000 түхэриг;

2-дохи шан - 25000 түхэриг;

3-дахы шан - 20000 түхэриг.

Патриот ёһоной темээр мүн лэ конкурс үнгэргэгдэнэ. Хэблэлэй хэрэгүүдэй, телерадио-дамжуулгын, олондо мэдээл тараадаг хэрэгсэлүүдэй талаар Россин Федерациин министерство тэрэниэ эмхидхэнэ.

«Журналистнууд журналистнууд тухай», «Сибириин вектор», «Сибириин хүсэн», «Гуурһаяа туршалга», «Дурасхаал», «Эхэ орон юуһнээ эхилдэг бэ?», «Репортер», «Сибириин этигэл найдалнууд», «Сибириин эксклюзив. Жэлэй эгээл һонин ушар» болон бусад темэнүүдээр журналистнуудай эрхим зохёолнуудай конкурс үнгэргэгдэнэ.

Эндэ компьютер, видеокамера, видеомегнофон, тоото фотоаппарат, 1000 доллар болон 10000 түхэриг шангууд олгодохо байна. Элдэб акционернэ бүлгэмүүд, компанинууд, предпрятинууд, эми зургаанууд, бүлгэмүүд, холбоонууд эдэ конкурснуудыг эмхидхэнэ.

Конкурсдо хабаадагшад материалнуудта иймэ хаягаар эльгээхэ аргатай: 630099, Новосибирск, ул. Урицкого, 19, Исполнительный комитет Межрегиональной ассоциации «Сибирское соглашение». Контактные телефоны: (383-2) 23-23-97.

Буряад Республикын Президентын болон Правительствын хэблэлэй албан.

Бурятский государственный академический театр драмы
30 мая в 19 часов
Авторский концерт заслуженной артистки РБ
Елены АНТОНОВОЙ
«Убьсын голой дангана»
Билеты в кассе театра
тел. 22-48-37

«ВСТРЕТИМСЯ В ТВОЕЙ ЖИЗНИ»

После 15-летнего отсутствия в родных краях с волнительным нетерпением и радостным ожиданием почувствовать пульс малой родины окунувшись в театральную жизнь республики. И первый же спектакль Бурятского академического театра имени Х. Намсараева неожиданно вновь заставил меня вспомнить богатый бурными событиями период пребывания в Монголии, особенно конца 1980-х и начала 1990 г.г. откуда я вернулся совсем недавно. Действительно, пьеса инсценировка заслуженного артиста Российской Федерации

Д.Н.Сульимова "Хойто наһандаа уулзахабди" по роману монгольского писателя Сэнгын Эрдэнэ, бурята по национальности, родители которого покинули Ульдургу в годины революционных бурь и оказались в Хэнтийском аймаке Монголии, наполняет сердце зрителя, тем более хорошо знающего монгольскую действительность тех лет, болью и горечью за трагическую судьбу бурятской эмиграции на сопредельной с Россией территории. Введение волостной и земельной реформ среди бурятского населения в начале XX века, колониальная политика царизма с ее масштабным переселением безземельных российских крестьян в Забайкалье, обострение земельных отношений в годы гражданской войны и коллективизации вынудили тысячи бурятских семей искать лучшей доли за границей. За несколько волн эмиграции в 1900-1930-е годы по самым скромным подсчетам число бурятских эмигрантов в Монголию и Китай превысило 50-60 тысяч человек. В эмиграцию поехали самые зажиточные и грамотные слои бурятского общества. И они не избежали горькой участи соплеменников, и безжалостный мохот сталинско-чойболсановских репрессий захватил их и там.

Сэнгын Эрдэнэ, лауреат Государственной премии МНР, автор ряда крупных произведений, являлся изумительно талантливым художником слова, писал на халхаском языке. Но, как рассказывает главный редактор

журнала "Байкал" С. Цырендоржиев, рукопись своего романа "Встретимся в той жизни" он послал с сугубо личным письмом именно ему, своему земляку - равнинцу, с пожеланием первой его публикации в Бурятии, на родине своих предков. Было ли это проявление национальных чувств или он считал выход романа на монгольскую землю в то время преждевременным, трудно сказать. В весьма грамотном переводе Гунги Чимитова роман был опубликован в журнале "Байкал" в 1992 году.

Либерально-демократическая революция в Монголии в 1989-91 гг. произошла бурно и романтично, а самое главное, раньше чем у нас. Трехсуточная голодовка на главной площади страны, многотысячные митинги монгольской молодежи в марте 1990 года привели к отставке, казалось бы, неизбежного коммунистического правительства во главе с Батмунхом. Неожиданно для многих многолетний тоталитарный режим рухнул в одночасье. Одним из основных зачинателей демократических перемен в стране и организатором акций протеста и голодовки был Батуул, сын писателя С. Эрдэнэ. И вообще в числе активных участников этой бескровной революции была группа отважной молодежи бурятской национальности, потомки эмигрантов первой четверти XX века. Ожидание перемен, открытые выступления против существующего строя начались гораздо раньше. Во избежание

осложнения политической ситуации убрала многометровый памятник И. Сталину в столице. Однако, утрами жители Улан-Батора с удивлением и страхом наблюдали, облитые кровавой красной или черной красками памятники В. Ленину и Х. Чойбалсану. По мнению демократов, эти политики были виновниками репрессий в стране в 1920-1930-е годы. Только успеют вымыть и стереть следы "хулиганства", а на другое же утро они вновь представляли обезображенными. В то время в средствах массовой информации Монголии

Монголии промелькнуло сообщение, что в стране в период репрессий было расстреляно более 30 тысяч человек, из них 18 тысяч бурят и баргуты. После отставки Батмунха премьер-министром Монголии стал Дашийн Бямбасурен, бурят по национальности. В романе С. Эрдэнэ описываются действительно трагические страницы бурятской эмиграции. И там, в Монголии, как и соотечественников на исторической родине се настит карательный аппарат сталинизма. Невозможно без душевного волнения смотреть в пьесе сцену расстрела людей, когда они перед лицом смерти не теряют человеческого облика, а принимают ее с надеждой о будущем перерождении в следующей жизни в счастливой стране. Автор статьи - не более чем рядовой зритель, далекий от театральных тонкостей и не знаток законов жанра, но мне, помнящему труппы и репертуары

театра с конца 1940-х годов, понравилась одухотворенная игра всех без исключения артистов современного театра. Не могу найти театральную терминологию, чтобы сказать, что они исполняют свои роли на более высоком витке спирали. Если раньше очень было заметно диалектное различие в речах артистов, то сейчас оно совсем исчезло.

Постановка на сцене Бурятского академического театра драмы имени Х. Намсараева такого сложного во всех отношениях спектакля явление весьма примечательное. Я искренне хочу выразить благодарность автору пьесы Д.Н. Сульимову и коллективу театра за их смелый и самоотверженный труд, что позволяет нам знать и помнить свою историю, пусть она не всегда радужная, но сегодняшняя молодежь и будущее поколение обязаны учиться на примере своих предков.

В. ЦЫБЕКДОРЖИЕВ.
Кандидат технических наук.

Уншагшын ханамжа

Хориинхид (иимэ нэрэ абаһаар 1600 жэлхээ наана бэшэ) Ази түбийн үргэн дайгаар нилээдгүй зөөжэ ябаһан зон юм.

Урда сугһаа Байгал Онон хоёрой хоорондохы нотатуугаар монгол угсаатан хуугаа («монгол» гэхэн нэрэн хуулдэ, Х, IX зуун жэлүүдэй үеэр биш болоод), эрэнэй нэгэ нэрэн «барэ», али «бидэ» (ородоор «мы» гэхэн үгэ болоно). Хориинхид «бидэ» гэхэн зондо сохон хабаатай.

Табадахи зуун жэлэй хүүл багаар гү, али зургаадахи зуунай үгэдэ Түбэд орон ошохоор эдэнэй зарим хуби зонинь урагшаа ябаһан гэдэг.

Зургаадахи зуун жэлэй үгэдэ энгэ хори-тумагай (туматы) угсаатанай холбоон тогтоһон байгаа. Хоригой Мэргэнэй басаган Алан-гуа гэдэг Добун (Добо) мэргэнэй хамган (9-дхи зуун жэл) болоһон ха. Чингисхаан Добун мэргэнхээ 12-дхи үгэдэ түрэнхэн (1162 он). Иимэ мэргэн «Монголой нюуса тобшо» соо биш. «Хоригой мэргэн» гэжэ тушаалай нэрэ болоһонхой байгаа гэжэ хэлэхэ хэрэгтэй, тиймэхээ Алан-гуагай эсэгэ ондоо, өөрийн нэртэй байха ёһотой болоно. Харин хориинхидэй эсэгэ Хоригой мэргэн (түрүүшын ноён) гэжэ нэртэй байгаа гэжэ.

Арбадахи зуун жэлэй үгэдэ Хиданай императорай захиралтаар хори-тумагай холбоон Байгалай хойно хуудаг түүрэг яһанай Курыкан (Хурьгэн) арадые дайлажа, мэдэлдэ абахаар ябуулагдан хаши. Олон жэлдэ дайлагдаһанай хуудаг курыканууд булигдаа, хойто зүг руу ошоһон, плэндэ түрүүшээр аотанан олон хориинхидые абаһанан, курыканууд Саха (Яхад) арадай эхэнхи хубинь болоо.

Далайн хойно ябуулагдахадаа хориинхид табан эсэгэ зон байгаа: Галзууд, Шарайд, Хуасай, Хүбдүүд ба Гунад. Тэндэ хуухадаа үсөөн тоото ямаршы эсэгын бонз зонинь өнхөдтөө хамтаруулан абадаг байһан.

Чингисхаанай ехэ хүбүүн Джучи (Зуча) «Ойн арадуудые» дайлан абаһан, өөрийнөө албан болгоһон байгаа, тэдэнэй тоодо буряад, түнгүүс, тува, хори-тумадууд ойро г.м. Хори-тумадые эзэлхээ ошоһон Монголой бүлэг сэрэгүүд бута сохигдоһон (алуулаа, плэндэ абтаа) байгаа, тэдэнэй ударидагша Борохул гэдэгтэ тумадүүд ой соо засада хэжэ алажарһан. Энэнь Чингисхаанай дүтын габьяата сэрэгшэ хүн байгаа. Джучидэ дайладангүй ороһон ойродой ноёной ударидаһан монгол сэрэгүүд, ханагадаагүй газарһаа довтолго хэжэ, нэримжэгүй байһан хори-тумадые бэлэхэнээр абаа (1207 ондо). Тумадууд-түүрэг хэлтэй зон, тува яһанай түрэл, Дотор-Монгодо хуудаг олон тоото түмэд зонтой (племя) нэгдэхэжэ болохогүй гэжэ ойлгоо. Монголой сэрэгтэ эсэргүүсэхэн дээрхэнэнь хориинхидые хэжээжэ, Баруун-Монгол сүлхэн байгаа. Тэндэ ошохо дурагуйшуулынь Баруун Буряадай дундуур бээс ноугаа, нэгэ зариманинь Лэнэ мурэн дээрэ йаа хэжэ, хойшоо тэрбелээ (200 гаран жэлэй саана абаһагдаһан хориинхидтоёо хамтарха гэжэ), тиймэхээ Яхад руу Мүльһэн далай хүртээр «Хори» гэхэн нэртэй нуур, ой, дабаан г.м. нилээд олон. Тэдэ тэдэ, хөөрхэйлэр, үнинэй Саха (Яхад) болоһонхой юм ааб даа.

Баруун Монголодо удаахан саг соо хиналта доро байһанаа, тийнхэр дүүрэн эрхэ сүлөөтэй болоод, дүүрүүр хууһан монгол хэлтэй үсөөн тоото ондоо зонинь, мүн түрэгшье багахан бүлэгүүдые өнхөдтөө хамтаруулан абадаг (хүсөөр бэшэ) байгаа.

Тийгэжэ 300 жэл соо (X-XIII зуун жэлүүдтэ) 5 шэнэ эсэгнүүд бин болоһон гэшэ: Харгана, Худай, Бодонгууд, Хальбан, Батанай, хамта 10, уриданалан хэлэхэдэ, XVI зуун жэлэй 90-ээд оной үеэр монгол хэлтэй «Сагаан» гэжэ эсэгэ зон хориинхидтай хамтарһан гэдэг.

Монголнуудай Зүүн ба Түб Азида (баруун зүгэйхиинь тоолоһонгүй) дээдын эзэд болоод зонхилго байха сагта (1368 онхоо урда) хориинхид Хитадай газар зөөжэ ошоод, Бээжэн хотодо дүүрүүр хууһан. Шара далай хүртээр олоһон ааб даа, теэд олон малтай зөөдэлхэдэй тэндэ байхань ехэ хүндэ дээрхэнэнь, тэндэхээ ябажа, удаан саг соо холуур таарамжатай газар бэдэржэ ябатараа, «Наян-Наваа» гэжэ нэртэй хүн зоной дэрэ үгэдэ хуудаггүй (заха үзүүрээр биришье үсөөхэн айл байжа болоо) үргэн шотаг олоһон байгаа. Наян-Наваа хадаа Хойто Түбэдтэ (Амдо), Хүхэ нуурта дүтшэдэ байдаг юм гэжэ урда үгэдэ хэлсэдэг байгаа, хэн тэрэ газарай нэрне географическа картада бэшэхэб даа. Хориинхид нилээд удаан саг соо тэндэ хууһан, 200-һаа дээшэ үгэдэ. Егоо гэжэ хадын эзэндэ (Буураал баабайда гэе) мэргэжэ, тахижа байдаг лэн ха, дуун соо Егоо гэдэ бин. Олон жэлдэ тэндэ хуухадань, үсөөшлөг монгол зон ержэ, хүршэ болоһон, гэдэнэртэй эбэй хуугаа, худа урагшье болоо нааб даа, мүнөө саг болотор хори-

буряадай ёһо гурим мэдэгшэдынь моринһоо эмээлээ абаад, бүүргын урагшань харуулаад табидаг, тэндэ үлэхэн зон - хойшонь, энэнь эрээдүй сагта уулзаха, сугтаа хуухабди гэхэн удхатай юм. Урда тээнэ эндэ хууһан монголшууд 1256 ондо Иран ябуулагданһан байгаа ха.

Хизаар ороноо шэнжэлэгшэ, географ Цыбикжаб Доржин түүхын, географическа очерк соогоо «Наян Наваа» гэшэ Дээдэ Мессопотамиде, Иранда (мүнөөнэй Ирагта) байдаг гэжэ бэшэ, тэрэниень дэлгэрэнгы гоё боложо, Буряадай арадай уран зохөөлшө Цыденжап Жимбиев «Буряад үнэн» сониний «Дүхэриттэ» 2003 оной январин хоёрой дугаарта

ябадаг байһан. Жэшэнь, Яруунын нуурай хажуугаар хуудаг, ородой хаанда алба (ясак) түлээдэг болоһонхй ортонгууд (эвенкнүүд) 1673 ондо Тэлэмбын острогто (ородуудай сэрэгэй бүхэжүүлгэ хэһэн хуудал) нимэ гомдол оруулан байгаа: «...Хёлого, Күдэ, Худан, Үдэ голнуудаар, Яруунын нуурай хажуугаархи газарнууд анханаймнай түрэлхимнай шотагууд гэшэ, теэд Монголой Очирой хаанай хүнүүд энээгүүр эрээд, маниие баһана, юумыемнай буяана, тэдэниие памышта...»

Доодо-Сэлэнгэдэ (Ивалга) далайн хойноһоо эрэнхэн буряадуудтай нилээд хайн холбоотой болоод байтараа (тиймэхээ мүнөө Ивалгын буряадай хэлэн гээл хорин диалектэ ехэ дүтэ), арбан долоодохи зуун жэлэй хууһын 25 жэл соо хори-буряадууд мүнөө ажыхуудаг шотагуудтаа

нууд ехээр гэмтээ, тэнсэхэгүй байшоо. Алтан Ордатай хоёр дахин Азербайджание буяалдажа дайлаада. Хулагу 1265 ондо паһа бараа. Ильхаан Газан (Гасан) 1300 оной эхиндэ ислам шажанда ороо, тэндэ байһан монголнууд (сэрэгшэд, тэдэнэй үринээр, ашанар, эхэнүүдынь ямар яһанай байгаа, ордондо хүдэлдэг зарсанууд, мал хараашад) баһал энэ шажанда орожо эхилээ нааб даа. Ильхаануудай засаг түрэ оройдоол 100 тухай жэл болоод унаа, халаа, тийхэдэ Дунда-Азида, Афганистанда XIV зуун жэлэй хоёрдохй хахадта баһа монголой засаг түрэ халаа. Тийнхээ ошоһон монголнууд ислам (мусульман) шажанда ороо, түүрэг боложо байһан монголой барлас гэжэ племнхээ гарбалтай эмир Тамерлан али Тимур (1336-1405) Чингисхаанай үри хадаһанай нэрэхээ шадамар бэрхээр дайнуудые ударидажа, ехэ импери тогтоогоо, тэрэнэй тоодо Ильхаануудай урданайн эзэлээд байһан газарнууд ороо. Тимурай мордоһон хойно үншье болонгүй байгуулан империны бутараа, Мессопотамиде байһан монголнуудай удамаршад Иранда өөрын засаг түрэ тогтоохо ханаатай олон жэлдэ тэмсэл хээд бираагүй, тийнхээр байтараа булта осман-түүрэгүүдэй мэдэлдэ ороһон байгаа. Анханайнгаа орон нотог бусаха ханаатай тэдэнэй байгаагүйн эли болоно гэшэ. Алтан Орда (Арад) уласта байһан монгол угтай зон Узбек хаанай үгэдэ (1312-1342 онуудта шэрээдэ хуугаа) булта айхабтар шанга хууляар ислам шажанда булта оруулагдаа, арсаашань толгойн саазада хүртэдэг байгаа, тиймэхээ нилээд олон хүнүүд ородой княжестванууд руу

«Наян-Наваа» гэжэ дуунайнгаа үгэнүүдые ондоо болгохо ханаатай юм байна.

Жэшэнь: Заян-Залаа миний гү, Бада-Его миний гү, - гээд бэшэнэ. Зүбөөр хаа, Заян-Наваа миний гү, Байдан - Егоо миний гү.

Хориинхид эмээлээ моринһоо абаад, бүүргын баруун-урагшань харуулаад табидаг гэнэ, миний бодохоодо, энэнь Афганистанда хуудаг могол гэдэг 40-өөд мянган зонтой аймаг тээшэ болоно ха. «Тэдэниие түрэл орондо зөөлгэжэ асарбалнай, ашатын буян болохо лэн». Би иимэ ханаае буруушааха байһаб.

Тимурай угай Бабур 1526 ондо Энэдхэгтэ агууехэ моголнуудай династи тогтоһон юм, тэрэнэ 1858 он болотор байгаа, ангийн мэдэлдэ ороһон хойноо халаа.

Чингисхаан манай дүтын түрэл гэхэ юм, үнэндөө тиймэ хаань, би баяртай байха лэн, теэд энэмнай аяр 12 үсын саана түрэл болоод ябаһан байна ха юм, тиймэхээ түрэлшье, бүри яашье дүтын гэхэ аргагүй даа.

Дээдэ Мессопотамиде бусажа ерэнхэн хориинхид аха дүү түмэд (тумат бэшэ) арадгата хэдэн зуун жэл уулзаагүй байһанаа, ехэ баяртайгаар утгуулан, хүндэлүүлхэн, тийгээд Хитадай Агууехэ ханын саана ошожо (бүхы зонинь булта гү?), Бээжэн хотын ойро нармай хайхан найр хэһэн гээд бэшэнэ. Тиймэ юумэн болоогүй, тэрэ холын Иранһаа хэншье ерээгүй, дабтажа бэшэхэдэ, Хитад улсайдэй (мин улсайдэй бэшэ),

ХОРИ-БУРЯАДУУДАЙ ТҮҮХЭНЭЭ

(Ц.ЖИМБИЕВЭЙ «Наян-Наваа» болон «Монголой нюуса тобшо» гэхэн статьянууд тухай)

толилуулаа. Ц. Доржин олоһон, хараһан юумээ (карта дээрэ) бэшээб даа. Ц.Жимбиев «Наян-Наваа» гэшэниие обээржорхөөд, ханаандаа орохысоо бэшээ. Тэрэнэй бэшэхээр: «XIII зуун жэлэй эхиндэ залагдажа ошоһон хори-буряадай изагуур XV зуун жэлдэ (300 жэл болоод) бусахадаа, «Наян-Наваа» гэжэ дуу асараа юм ха. Хориинхид тэндэ ошоогүй, энэнь тон буруу юумэ гэшэ, эгигэжэ болохогүй. Монголнууд ошоһон ааб даа, теэд хөөргөө бусаагүй. Ц.Жимбиевэй зохөөл соо бэшэ олон буруу юумэнүүд дүүрэн, хүүдлэг тээ бултын бэшэхэб.

Хориинхид XVI зуун жэлэй тэн багаар Зүүн (Дотор) Монголоо ержэ хууһан байгаа, тийгээд Бүүбэй бэйлэ хаанай (Дотор Монголой баруун зах тээшэ) албата болоһонд гэжэ угай бэшэгтэ байдаг. Олохон жэлэй үнгэрөөд байхада, хориинхидые абажа ерэнхэн тэрэ хаанай бэри Бальжин хатанай хойто эхэдэ (хадам) ехээр хашагдахадань, баруун хойшоо зугаан (манай уг) гараһан гэдэг. Нэгэ хэды сагай үнгэрөөд байхада, хойноһоонь хаан сэрэг элгээжэ, Бальжин хатаниие Тура голдо (Алхана хадаа дүтэ) барижа, Бүүбэй бэйлэнь сэрэгэйхид хороон юм. Сугтаа ябалсанан дилэнхи зонинь хүсөөрөө гэдэргэн абаашанан, ошоод байхадань, ехээр хашаха зобооходонь, (хамгаалха, хайрлаха Бальжин хатан үгы) дахиндаа тэрбелэн ябаад, Онон, Урда-Агаар, Нэршүү хүртээр шахуу эрээ. Тэндэ хуудаг түнгүүс (хамниган) яһангантай эбээ таһаржа дайлаада, хүүдэлэрн баһал ябажа баатай боложо, 1600 оной эхээр Байгал далай хүртээр эрээл, тэрэнээ гаталжа (мүльһэн дээгүүр) гараад, саада эрьеэрн, Ойхон олтирог дээгүүр хуугаа юм аабза. Саада тээнэ монгол хэлтэ буряад гэжэ зоний байдагые мэдээд, харилсаад «Хори» гэжэ нэрэ дээрээ «буряад» гэжэ нэмэжэ, хори-буряад болоһон түүхэтэй.

Хори-буряад гэхэдэ, хори буряадай хуби, тэдэнхээ дулдыданги гэхэн удхатай, буряад-монгол - баһал тиймэ гэжэ ойлгоо. Далайн баруун эрьдэ 40 тухай жэл хуугаа, тэндэхээ ябаха ушартай болоһон байгаа (тэндэхэ хадын эзэн маанадта дурагуй гэжэ ханалган болоо), тийгээд Хударин талада сугларжа хуугаа. Тэндэ байхада, 1648 ондо ородой хаанда түрүүшын татабари үгэнхэн гэхэ.

Байгал хүртээр бүхы хориинхид ошоогүй байгаа. Онон, Нэршүү хүртээр шахуу газараар үсөөн тоото зон үлэхэн ха, магад Хёлого, Үдөөршье байжа болоо. Хори-буряадай иишэ эрээдүүдэ, хүүдэлэниие халха-монголнууд олоороо

ерэнхэн гэшэ. Энэмнай анханаймнай шотагууд юм, үни сагта (X зуун жэлдэ) хуулига захиралтаар холын газар ябуулагданһаа бусаһан болоһонди.

Хорезм гүрэнэй (Дунда Ази) султан (баһа шах гээд байдаг) Мухаммедтэ баһуулаад байхадаа, Чингисхаан ехэ сэрэгтэйгээр 1219 ондо Хорезмтэй дайлаадахаа мордоһон юм. Султан Мухаммед 400 мянган сэрэгүүдээ ехэнүүд хотонуудаа хамгаалхаа хубаарилан табья, энэнь монголнуудта ехэ хайн юумэ хэгдэхэн байгаа. Хубаарилгаһан сэрэгын тус тустаа бута сохуулаа, Хорезм гүрэн халаа, тэрбелдэн султан Мухаммед бэдэржэ, 20 мянган монгол сэрэг баруулаа, теэд олоогүй, нара зүб Каспийн далайе тойрожо, 3 жэл үлүүтэй яажа, гүнзгэе тэгнүүд (гаубокая разведка) хэжэ бусаа, олон удаа дайлаада, тэрэнэй тоодо ород кнызуудай дружинануудтай. Монголнууд тэрэ үгэдэ Дунда Ази-һаа гадна Афганистан, Иранай зарим хубине мүнөөнэй Казахстанай тала дайдые эзэлэн абаһан байгаа.

1224 ондо Чингисхаан Монголойнгоо газар ба зонинь, эзэлгэдэн улсуудые хүбүүдтээ, дүүнэртээ хубаарилан үгөө. Жэшэнь, одхон хүбүүн Тулуйдаа наймаануудай газар, Монголой зүүн зах, тангадуудай эзэлжэ байһан газар, Хитадай эзэлгэдээд байһан хуби, 101 мянган сэрэг, 1 мянган Чингисхаанай гвардейүүд. Тулуй 5 хүбүүтэй байгаа, ехэ хүбүүн Мүнхэнь агууехэ хаан боложо хуугаа (1251-1259), Тулуйн дүрбэдэй хүбүүн Хулагу гэдэг Мүнхэ хаанай захиралтаар 1256 ондо Монголой империин мэдэлхээ гараһан Баруун Азидахи газарнуудые хөөргэн бусаахаар ябуулагдаа. Энэл жэлдэ Хулагу исмаилит гэжэ орденой политическа террористнуудые үгы хээ, 1258 оной февраль соо Багдад хотые эзэлэ, тэрэ үгэдэ дэлхэйн ислам шажанганай түб байһан. 1256 ондо монголнууд бүлэнэртээ, малтаяа Дээдэ Мессопотамии хуулигаар (залагдажа бэшэ) ябуулагданһан байха. Эдээр Амдода, «Наян-Наваа» гэжэ шотагта, тангадай Сися гэжэ гүрэнэй ойро байгаа гэе, шэнэ газарта ошоод байхадаа, «Наян-Наваа» гэжэ нэрэ үгөө байна, үшөө тийхэдэ монгол нэртэй юумэнүүд географическа картада оруулагдаа үлэшөө: «Заха, Аршаан, Алтан, Мандалаи, Добо-Нуур, Хара-Булаг». Монголой, хориинхидай хэлэн тэрэ үгэдэ буришье ади байһан ааб даа. Хулагу 1260 ондо сэрэгээрээ Газарай Дундахи далай хүртээр ошоо, Палестинада Египетэй мамлюгуудтай дайлаада, монгол-

тэрбелэн ошожо, православиде ородог байһан. Жэшэнь, Тургенев, Рахманинов, Танеев, Ахматов, Мичурин, Чаадаев, Годунов г.м. дүүрэн, нэртэй солотой хүүдэ болоһондой зарим тэднэнь бэшэгтэбэ. 300 жэл болоод (Ц.Жимбиевэй бэшэхээр) 10-12 үе хуугаа, (7-8 үе бэшэ) ислам шажанай гол гудамтаһаа бөө мүргэлтээ заанда «Наян-Наваа» гэжэ дуу зохөөжо дуулаһаар, 5 хушуу малаа тууһаар бусаа гэнэ. Тиймэ ноин юумэ тэрэ сагта болохо аргагүй, ёһогүй байгаа гэшэ.

Ислам шажанда ороһон монголнуудай XIV-XV зуун жэлэй үгэдэ Түб Азидаа олоороо бусаа хаань, [Дунда Ази, Афганистан, Иран, Волга мурэнэй урасхалай доогуурхи газарһаа], монголнууд ислам шажантай болоһонхой байха лэн.

«Монголой нюуса тобшо» 1240 ондо бэшэгдээгүй гэхэ ханаатай, ямаршы баримтагуйгөөр, тийхэдэ «тэрэ жэлдэ монгол улсасай түүхэдэ ямаршы хуралтай болоогүй, хэн юунышье хаанай шэрээдэ хуугаагүй байгаа бшуу». Энэнь худал, Та зохөөлшө, «Монголой нюуса тобшо» уншагшын, хүн зоной тархи эрьеулхэ гэхэн юумэ гэшэ гү? Үлүү гараһанай хэрэггүй даа.

1229 онхоо 1241 оной хүүл болотор шахуу Чингисхаанай 3-дахы хүбүүн Үгэдэй (эсэгын хэлэхээр) хоёрдохй агууехэ хаан болоон хуугаа, хуралтайшье болоо. 1240 он - IV рабжанай түмэр (саган) хулгана жэл юм. 1324 ондо бэшэгдэ гэнэ гэшэ гү, ойлгоногүйб. «Юсэн-Түмэр хаанай хуушан монголые хайнаар мэдэхэгүй ушарһаань хитадай иероглиф үзэгүүдээр болоһон нюуса тобшо бэлгэдэгдэн бэшэ гү?», харин яһан юм. Ислам шажантай гүрэнүүдэй архивта ехэ бэшэгын байжа болохо гэхэ юм.

1240 онхоо хүүдэ бэшэгдэн хаа, юундэ Хубилай эсээн хаан-императорай 1260-1294 онуудта шэрээдэ хууһаниинь үгыб? Энэниие бэшэхын тула олон жэлүүд хэрэгтэй нааб даа. Энэ ехэ түүхые хори хүн бэшэн байгаа ёһотой гэхэ юм, олон гоё дуунай үгэнүүдые зохөөдог байгаа, теэд 1207 он болотор хориинхид монгол улсасай бэшэ байһан. хүүдэлэрн Баруун Монгол сүлэгдөө, Чингисхаанай хуудаг газарта, ордондо байгаагүй, хуушан монгол бэшэгые мэдэхэ хүн хаанаһаа байхааб даа. Урда саһаа хойшо тэдэнэй дунда үеһөө үгэдэ ехэ эсээн, гүн ухаатай, хурса хүнүүд гоё үгэнүүдые зохөөжо, дуун болгон дуулаадажа ябаа, хургуулигуй аад, мүнөө үсын нэртэй солотой зарим нэгэн хүнүүдхээ хурагтэй дээшээ бэрхэ хүнүүд олон байгаа даа.

харин минн династиинхид зуу үлүүтэйхэн жэлэй урда монголнуудые (Агууехэ ханын дотор байһан) үгы хэһэн аад, тэдэниие тэндэ найруулжа байлтай гү? Энэмнай түүхын баримтатай юумэн бэшэ, ханаандаа орохысоо бэшэнхэн зохөөл гэшэ даа.

Тэрэ болоогүй найрһаа нилээд хүүдэ (1578 ондо, минни нэмэлтэ) «эндэхэ дайдын эзэн Алтан хаанай уряалаар III Далай-лама зарарһан» - гээд бэшэнэ. Одоол энэнь зүб. Эндэхэ дайдын эзэн Алтан хаанаа түмэдэй гэхээ зохөөлшомнай мартажархөө... Гурбадахы дурасхаалта ушарын - хори, солон зоной хурим түрлэн наадан болоһон юм. Хори-түмэдэй Түшэмэл ноёной Бальжин дангина Солон аймагай Дай-Хун тайжа хүбүүндэ хадама гараа лэн гэнэ, теэд хурим түрлэн наадаанда түмэдүүд хабаадаа гэжэ бэшэгдээгүй, гайхалтай байна. Хориинхид Бальжин хатанай энжэ боложо ерэлсэхэн. Солон аймаг гэшэнь, минни ойлгохоодо, Бүүбэй бэйлэ хаантан, зонинь болоно гэшэ ааб даа. Маньжурай засаг түрөөшэ зайсаһан Бальжин хатан гээд бэшэнэ, энэнь буруу. Тэрэ үгэдэ бүхы монголнууд, хориинхид Маньжурай мэдэлдэ, албатань бэшэ байгаа, Бальжин хатанай Бүүбэй бэйлэ хаанай сэрэгтэ баригдажа, Алхана хадаһаа ехэ холо бэшэ саазалагдаһан хойно, дүшөөд жэл хүүдэ маньжур хүн Хитадай император болон, 1644 ондо хуугаа, дайцинска династи гэжэ нэртэй байгаа, 1911 он болотор. Чингисхаанай үе болотор маньжурнууд Хойто Хитадай засаг түрые эзэлжэ байһан ааб даа.

Бальжин хатанай хашуулажа, зугадажа, хүүдэ саазалуулаһан, түмэдэй алтан хаанайхид хориинхидта ба Бальжин хатанда туһалха, тэдэниие хамгаалха гэжэ жааханье оролдоогүй. Үнэн дээрээ тэдэнэр хориинхидтай урда саһаа холбоотой байһан арад зон бэшэ гэжэ ойлгохоор, мэдэхээр болшобо ха юм даа.

Урда үсынгоё хориинхидые өөдэнхэ ехэ үргэхэ ханаатай хүн гэжэ ойлгооб, теэд хориноо гадна буряад яһанан соомнай булагад, эхирэд хонгоодор, сартуул-сонгоод гээд байна гүб даа (ехэнүүдынь тоолохоодо), тиймэхээ буряадай нягта нэгэн арад болохынь хайн гэгшээр бодохо, саг үргэлжэ ажал хэжэ хэрэгтэй бэшэ гү, Цыденжап Арсаланович!

П. БАЛДАНДОРЖИЙН,
СССР-эй географическа
бүлэгэмэй бодото гэшүүн.

Понедельник, 26

Вторник, 27

Среда, 28

ПЕРВЫЙ КАНАЛ
ТЕЛЕКАНАЛ «ДОБРОЕ УТРО»
10.00 НОВОСТИ
10.15 ГЕНИЙ РОССИЙСКОГО СЫСКА В ДЕТЕКТИВЕ «СЫЩИК ПЕТЕРБУРГСКОЙ ПОЛИЦИИ»

14.00 «ВИНО ЛЮБВИ», ТЕЛЕНОВЕЛЛА
14.55 «У НАС ВСЕ ДОМА», КОМЕДИЙНЫЙ СЕРИАЛ
15.30 «ЛОСК», ПОГОДА
15.50 «КЛЕТКА», ТЕЛЕСЕРИАЛ

ПЕРВЫЙ КАНАЛ
ТЕЛЕКАНАЛ «ДОБРОЕ УТРО»
10.00 НОВОСТИ
10.15 «ЗЕМЛЯ ЛЮБВИ, ЗЕМЛЯ НАДЕЖДЫ», СЕРИАЛ

10.15 «БАФФИ», ТЕЛЕСЕРИАЛ
11.15 КИНО: «АКУЛЫ-2»
13.25 «НАРОД ПРОТИВ», ТЕЛЕГРА
14.00 «ВИНО ЛЮБВИ», ТЕЛЕНОВЕЛЛА

ПЕРВЫЙ КАНАЛ
ДЕНЬ ПОГРАНИЧНИКА
ТЕЛЕКАНАЛ «ДОБРОЕ УТРО»
10.00 НОВОСТИ
10.15 «ЗЕМЛЯ ЛЮБВИ, ЗЕМЛЯ НАДЕЖДЫ», СЕРИАЛ

10.15 «БАФФИ», ТЕЛЕСЕРИАЛ
11.15 КИНО: «ПЕРЕХВАТЧИК»
13.25 «НАРОД ПРОТИВ», ТЕЛЕГРА
14.00 «ВИНО ЛЮБВИ», ТЕЛЕНОВЕЛЛА

Самбу Норжимаевич Норжимаев 1928 ондо Урта нотагта түрэн. Дунда хургуулиа амжалтатай түгэсхэжэ, ябаган сэрэгэй училищи 1951 ондо гүүргэжэ, 10 жэлэй хугасаа дотор сэрэгэй албанга бэеэ зорюулаа. Самбу Норжимаевич майор нэрэ зэргэтэй байхагаа, бэеын энхэ элүүрэй байдлаар албанһаа табигдажа, Улаан-Үгэ хотын багшанарай институтдай түүхын факультет, удаань марксизм-ленинизмын университет гүүргэһэн байна. Ажабайдалай, ажалай баян гүй гүршэлтэй Самбу Норжимаевич Урта нотагтаа ажахын экономистаар, һүүлээрнь 10 жэлэй туршада округой хүдөө ажахын управлениин экономистаар ажаллаһан намтартай. Хүдэлжэ байхагаа, хүдөө ажахын институтдай экономикын факультет заочноор гүүргэһэн юм. Гэр бүлын шалтагаанаар Агуун-Шулуунай Үбэр нотагта хоншоноор 1988 он болотор, хүндэтэ амаралтага гаратараа ажаллаа.

Пенсигэ гаража, Улаан-Үгэ хотого түбхшнэжэ, зохёохы

ажалда бэеэ зорюуланхай. Хэдэн басни, үгүүлэлүүдэй автор Самбу Норжимаевич томо зохёол, роман-трилоги гээрэ ажаллаа. «Зугадагшад», «Сэлмэхэ тэнгэриин хаяа» гэхэн хоёр романуудынь «Байгал», «Морин хуур» гэхэн журналнуудта хэблэгдэнхэй. Мүнөө «Тэмсэлэй гүлэн соогуур» гэхэн гурбадахи ном гээрэ автор хүгэлнэ.

Зохёохы ажалай хажуугаар Самбу Норжимаевич ништын ажаябуулгануудта эгэбхитэй хабаадагаг, түрэл арагайнгаа түүхээр, соёл, ёно заншалаар һонирхогор, суглуулдаг юм. Хори буряадуудай Петр хаанда ошохо ерэнээр 300 жэлэй оёе Буряад Республика үргэнөөр тэмдэглэжэ байна. С. Норжимаев энэ хэмжээ ябуулгын эмхидхэлэй комитедэй ажалша бүлэгэй гэшүүнээр һунгарганхай. Тиимэхээ Самбу Норжимаевичын бэлэгдэхэн «Москва соогуур мориной хатараар» гэхэн түүхэтэ материал уншагшадтаа толилжо эхилбэбди.

МОСКВА СООГУУР МОРИНОЙ ХАТАРААР

Һүүлэй жэлүүдтэ буряад арадай түүхэдэ ороһон аад, мартагдажа үрдинэн үйлэ хэрэгүүд һэргээгдэжэ, дахин тунхаглагдадаг болоод, буряадай түүхэдэ үшоо эли болоогүй, илангаяа дунда зуун жэлүүдэй түүхын «сагаан толбонууд» шэнжэлэгдэн элрхэйлэгдэжэ, олонийтын мэдээсэлэй хэрэгсэлүүдтэ хэблэгдэн толилогдожо, арад зондо зууршалагдан дуулагдадаг болоһониинь һайшаалтай юм. Энэ ушар би жэшээ болгон баримталжа, бэшэлгэ соогоо доро дурсан үгүүлхэ һэдэлгэ хэнэб.

Хори-буряадай түлөөлэгшэдэй 1703 ондо Москва ошохо, хаанай ордон шэглэн, хазаарта мориноороо хатар табилуулан хүрэнэн саһаань хойшо 300 жэл үнгэрбэ. Энэ түүхэтэ ушар хори-буряадай мүнөөнэй хулинсагууд (потомки) тэмдэглэхэ гэжэ шиидэһэн байна.

Энэ бэлэгдэлэй ажалда Буряад Республикын захиралай зүгһөө дэмжэлтэ хэгдэжэ, эмхидхэлэй комитет, тэрэнэй хажуугаар ажалша бүлэг һунгагдаа бэлэй. Эдээнэй оролдолгоор бэлэгдэлэй ажал эдэбхитэй боложо, Буряад ороной олонхи аймагуудаар эрдэм-шэнжэлэлгын суглаа, хураалнууд үнгэрэгдөө һэн.

Буряадай түлөөлэгшэдэй морёор Москва орохо, Петр хаание бараалхажэ, хэрэг зориггоо бүтээжэ ерэнэн тухайнь түүхын хууданһан ирагдажа, олонийтын мэдээсэлэй хэрэгсэлүүдээр хоодо тунхаглагдадаг дээрэнхэнь энэ ушар буряад зоний дунда тон хүндэтэйгөөр хүлээгдэн абтаһаниинь эли юм. Тиимэхээ энэ статья дотор сонинуудта оло дахин толилогдоһон мэдээсэлүүдые дабтаһанай хэрэггүй гэхэ байнаб. Тиибэшьэ тус асуудалаар би өөрынгөө зарим тэды һанамжа зондо дуулгаха хүсэлтэйб.

Энэ 300 жэлэй ойдо зорюулан бэлэгдэлэй эхиндэ зарим зоний зүгһөө хайхарамжагүйгөөр хандаха ушар дайралдаа һэн. Дунда зуун жэлүүдэй буряадай «сагаан толбото» түүхэдэ гансал хориинхидай Москва ошохо,

ород хаанай урда хүгэдэн унажа, гуйлта табигһаань бэшэ юун бииб? Тээд энэ доромжолуулан үйлье юундэ дахин һэргээжэ, зарлаха хэрэг гараба гээшэб гэхэн удхатайгаар хэлэһэн хүн олоһон юм. Энээнэйнь бурууе ойлгуулан харюу сонин, сэтгүүлүүдтэ яһала толилогдоо һэн. Саашадаа тиимэ мэдүүлгэ хаанашье дахин дайралдаагүй бэлэй. Тиибэшьэ энэ ушарһаа бодохоодо, нээрээшьэ, юундэ ганса хори-буряадууд Москва орохо болоһон байгаа бэб гэхэн асуудал түрэнэ. Буряад арадай дунда хори-буряадай хажуугаар үшөө баруун буряад, Баргажан-Хурамхаанай буряад, Түнхэн, Захааминай хонгоодор гарбалтай буряадууд, мүн Сэлэнгын сонгоол, сартуул, ашабагад мэтын нотаг нотагаараа илгарһан олон тоото хэдэн бүлэгүүд бии ха юм. Тээдэ юундэ Москва ошолдоогүй байгаа бэб? Тиимэхээ энэ асуудалда харюу болгон, өөрынгөө һанамжа хэлэхэ бодолтойб.

XVII-XVIII зуун жэлүүдэй һубарилдан һэлгэсэлдэхэ үедэ Байгал далайгаа тойрожо, түүхэтэ Баргажан-Түхэм нотагтаа ажаһуужа байһан буряад зоний байдалда ямар үйлэ хэрэгүүд дайралдажа, ямар хубилалтанууд боложо байгаа бэб гэжэ хаража үзэхөөр болоно.

XVII зуун жэлэй тэн багаар Буряад орон руу нэбтэрэн ороһон ород хасагууд баруун буряадай газар уһа эзэмдэжэ, зонийнэй мэдээсэлэй оруулаад байгаа. Тэдэниие ерүүл хасагуудай хашалтаһаа тэрьедэн зугадажа, алба татабари, хатуу даабарита ясагаа түлэххөө болишуужа гэжэ муурхажэ, засаг хуулиа шангадхаад, ородой засаг баригшад, илангаяа Эрхүүгэй захиргаашад, хүн зонийнэй хайшаншьэ табихаяа болёод байһан. Баргажан-Хурамхаанай буряадууд тэрэ үедэ Байгалай хойто бөөһөө олоороо зөөжэ ерээдүй, зөөхэшьэ аргагүй байгаа. Тэрэшэлэн түнхэн-захааминайхидшьэ мүнөөнэйнгөө нотаг хүсэд эзэмдэжэ, һуурижаагүй байһан. Харин XVII зуунай үедэ Монголда боложо байһан дайн байлдаата түгшүүрилтэ жэл-

пүүдтэ тэндэхэ пүүдэлөөрөө Сэлэнгэ уруудан зөөжэ ерэдэг сонгоол, сартуул, атаган, хатагин, табангууд, ашабагад болон бусад отогой зон нотагтаа ажана амгалан байдалай тогтохоодо, һөөргөө зөөжэ ябашадаг, хоодо ошон ерэн байдаг үень һэн. Тэрэ үедэ хориинхидһаа бэшэ иимэ байдалтай бусад буряадууд амьяараа элшэн сайдуудые оложо, Москва ябуулаха арга боломжогүй байһаниинь лабтай юм. Харин хори-буряадууд Монгол ороной урда талаһаа XVI зуун жэлэй һүүл багта бөөнгөөрөө Үбэр Байгал зөөжэ ерэнэн, хоорондоо эбтэй, эмхитэй зандаа ажаһууһан, ородой мэдээдэ үшөө ороодүй байгаа бшуу. Ерүүл хасагууд Үбэр-Байгалай газар эзэмдэхын тула эндэ-тэндэ бэхилэлтэ-остроогуудые барижа, хори-буряадуудые хашажа, хайража, ясаг-татабари суглуулха болоод, газар уһыень буляалдажа, анханайнь уһалуур бэлшээрһинэнь үлдэжэ захалхадань, тэдэнэр хэр угайнгаа нотагта байрлахаяа хитадай тухирһан монголшуудтай тэмсэхээр ерээд, үшөө эндэ хуушан нотагтань һуурижажа үрдинэн түнгүүс-эвенкиүүдээр газараа буляалдадаг болоһон дээрэнхэ ородуудай түрижэ ороходонь, тэдэнэр бага тулалдан хөморолдобол, зугадажа гараһан Монголоо һөөргөө дахин бусаха аргагүй байһанаа ойлгоо һэн. Хори-буряадууд ородой хаание бараалхажэ, тохёолдоһон хүшэр хүндэ байдал тухайгаа мэдүүлхээ Эрхүүгэй хэрзэги засагаархидһаа ниусаар гаража, Москва ошохо баатай болоһон юм. Тэрэ үе сагай байдал дээрэнхэ бодохоодо, хори-буряадһаа бэшэ Москва орохо арга шадалтай зон байгаагүй болоно бшуу. Тиимэхээ хориинхид гансашье өөһэдынгөө түлөө бэшэ, тэрэ сагай эрхээр бүхы буряад арагайнгаа түлөө ябуулга хэхээ мордоһон гэжэ ойлгохоор. Юундэб гэхэдэ, хориинхидай Эрхүүгэй остроогой мэдээдэ ороһон газар дээгүүр бээ далдалан ниусаар гаража ябахадань, тэдэниие баруун буряадууд ехэ хүндэтэйгөөр, хадаг барижа утгадаг, эдэе хоол

ба мүнэн зөөрээр туһаламжа үзүүлдэг, зуураа унаагаа һэльбэжэ, андалдаа наймаа хэжэ, хоол болгожо ябахыень үшөө бүхэли хүрэг адуу бэлэглэжэ үгэхэн байна.

Тиигэжэ замдаа гол мүнэн, хада уулын дабаа дабша гаталжа, саһан шуурган, бороо нойтон соогуур тогтоһгүй дабшажа, дээрмэшэд, тонуулашадаршьэ ушарха мэтын элдэб бэрххээсэлүүдые дабажа, эгээл һүүлдэ Москва хүрэжэ, үни хада Буряад нотаг ерэжэ, хилэ татахадань, ехэ туһа хүргэһэн генерал-фельдмаршал Ф.А. Головиной аша туһаар I Петр хаание бараалхажэ шадаһан юм. Хаанда хүндэтэйгөөр хүлээлгэжэ уулзаад, хэрэг зориггоо мэдүүлжэ, 1703 оной мартын 22-ой үдэр бэшэгдэһэн хаанай зарлигай ёһоор өөһэдынгөө элинсэгүүдэй хэр угай газар дээрэ Монголой хилэ хүрэтэр эздэ болон ажаһууха эрхэ оложо, нотагаа бусаһан ааб даа. Гүрэндэ ясаг түлэдэг буса түрэлтэ албатануудни тэндэхи нотагай засагаархидай хашалтаһаа нүүжэ зугадашуужан гэжэ ханаата болоһондоо Петр хаан зоргоороо аашалдаг зарим воеводонуудта хэнээлтэ үзүүлэн, ажалһааншьэ гаргажа хаяһан байна. Хориинхидай нотагаа бусажа ерэнэн хойно ород захиргаашадай засаг

һуларжа, баруун буряадууд олоороо Үбэр Байгал зөөдөлөөрөө гаража, мүнөө Байгал Хударын, Баргажан-Хурамхаанай нотагуудые эзэлэн һуурижаһан домогтой. Тэрэшэлэн баруун буряадууд баһа олоороо Саяанай үбэр зөөһөөр, тэндэхи хонгоодорнуудтай ниилэжэ, мүнөөнэй Түнхэнэй буряад болоһон гэшэ гэлэй гэхээр. Буряад орондо Сэлэнгын гол зубшаһан, урагша хойшо зөөдөл байдалтай сонгоол, сартуул болон бусад отогоудай монголшууд хожомоо Сэлэнгын буряад боложо һуурижаһан түүхэтэй.

Энэ ушарһаа нимэрхүү тобшолол хэхээр болоно. Ород хасагуудай Байгал шадар ерээд, тэндэхи газар эзэмдэжэ эхилхэдэнь, Буряадууд Баргажан-Түхэмдөө, Байгалайнгаа ара үбэрөөр таһаранхай ажаһуудаг байгаа. Ара таладань ехэнхидэ баруун буряад, үбэр таладань түрүүн урагшаа Байгал дээгүүр нүүжэ гараһан, һүүлдэнь Урда Монголоо зөөжэ ерэнэн хори буряад зон ажаһуудаг байгаа.

Буряад зоний уг гарбалай эхи табигшаар түүхэдэ ороһон Барга-Баатар болоно. Тэрэ хүн Буряадай, Хоридой ба Олодай гэжэ гурбан үхибүүтэй байһан ха. Энээн тухай доро үгтэһэн уг гарбалай харбаалжан-мэдээсэл гэршэлэн.

Эдэ хүбүүд Хоридойн Эдэ зон Буряадын үри хоер һамгадһаа гараһан надаһан, Ара Байгалда хори-буряадай 11 эсэгэ-нэр, Үбэр Байгалда ажа-баруун буряад болоно. һуудаг болоһон.

Буряад зоной уг гарбалтай энэ нарбаалжан 2002 оной апрель нарада Банзаракцаев Чимит Бахмаевич гэж Ивалгын аймагай Оронгын Янгаажан хууринда 1924 ондо түрэнхэн пенсионер хүнөө бэшэжэ абтаһан. Банзаракцаев баруун буряадай уг гарбалтай тон буруу, зүбьень батадхан гэршэлнэгүй хэн.

Иигэжэ Хорин морито элхэнэрэй Москваһаа бусажа ерэнхэнэнь хойшо уни холын сагнаа амяараа таһаран ажаһуудаг болоһон буряадуудай бэе бээдээ дахин дүтэлэлсэжэ, саашадаа холисолдон, худхалдан ниилэхэ арга боломжо олдожо, мүнөөнэй нэгдэмэл буряад арад болохо ябадалдань үндэһэ хуури болоһон гэлэй гэжэ дүтэрхылэн хэлэхээр юм.

Энэ ушар удха шанар, аша туһаараа хори буряадуудай Москва ошожо бүтээнхэн хэрэгүүдэй бага бэшэ нэгэ талань болохо юм.

Иймэ түүхэтэ ушарһаа уламжалан бодоходо, ямар шалтагаанһаа дуладыдан хори буряадууд анханаингаа нютаг болохо Үбэр Байгалаа ерэнхэнгээ урда тээ Монгол ороной урда заха орошонхой байгааб гэхэн асуудал баһа гаража ерэнхэ. Энэ хонирхолтой асуудал буряад арадай дундахи зуун жэлүүдэй түүхын элирхэй-хэдгээгүй «сагаан толбогонуудай» нэгэн болоно. Иймэ асуудалда буряадай түүхэ шэнжэлэгшэ Цыбикжаб Цыдыпович Доржин харюу үгэхэ гэжэ оролдолго гаргаһан байна. Тэрэнэй энэ жэл толилогдон «Наян Наваа - не только песня тысячелетия» гэхэн ном дотор хори буряад зоной ехэнхиин анхандаа ажаһууһан Баргажан-Түхэм нютагһаа гаража ошоһон тухайн баримталагдан шэнжэлэгдэнэ. Энэ шэнжэлэгшын тодорхойлон баримта дурадхалайн урда тээ бүгэдэ монголшуудай дунда дэлгэрхэн нэгэ ёһо заншал тухай жэшээ болгон дурдахаар хэрэг гарана. Тэрэ юун гэшэб гэбэл: олон үхибүүдтэй айлай хүбүүд дээдэ захиһаа гэр бүлэ боложо, эхэ эсэгһээ амяараа таһаран ажаһуудаг заншалтай юм. «Аханарын амяараа болон таһарха, одхонинь отог гуламтаяа хахиха» гэдэг үгэ энээнхээ удхалхан унгитай гэхээр. Үгэтэй баяншыё наа, ноёд сайдуудшыё наа, хаан түшэмэдшыё наа, энэ гурим орхидоггүй, сахиһаар лэ ябадаг юм. Статяа соогоо Ц. Доржин энэ жэшээгээр Чингис хаанай үе саг үндэһэлэн харуула.

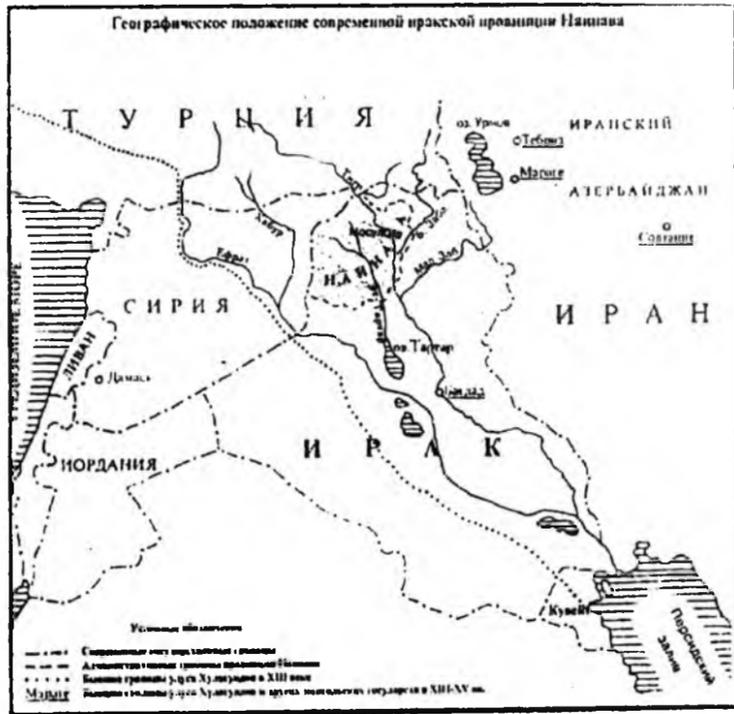
Чингис Богдо хаан 4 хүбүүтэй байһан гэжэ мэдээжэ ха юм. Ажучи - ехэнхэ, эсэгынгээ хүтэлбэри доро Монгол сэрэгтэй баруун гарай бүлэгтэйнь удамарша ябаһанаа, хожомын ехэ сэрэг дахууланхай, баруун зүг шэглэн, Европо хүрэтэр ошожо, Волго мурэн дээрэ Алтан Ордон нэрэтэй гүрэн бии болгоһон бшуу. Тэрэнэй удаадахи Сагадай хүбүүниинь баһа ондоо сэрэг абанхай, Дунда Азийн уласуудыё эзэлэн, ородоор хэлэбэл, «Чагатайский улус» гэжэ гүрэн байгуулаһинь эли. Гурбадахинь - Үгэдэй - заха хизааргүй дэ-

бисхэр дээрэ тогтоогдон ехэ Монгол гүрэнэй эзэн хаан боложо, шэрээдэ хууһан. Харин одхон - Толуй хүбүүниинь эсэгынгээ түрэнхэн гуламта эзэлэн, жэнхэни монгол уластаа үлэхэн.

Энэ уластань хойто захиһаа эхилэн, хэр угай буряадай хуурижаһан орон нютаг - Баргажан-Түхэм, Онон-Хэрлэнэй тала дайда, Хэнтэй-Хангайн хада уулата нютагууд болон мүнөөнэй Үбэр ба Барга Монголой дэбисхэр оролсодог байгаа. Хожом Толуй эсэгынгээ һүүлдэ, тэрэнэй хүбүүд - Мүнхэ хаан Хулага хоёр эсэгынгээ мэдэлэй албатан зоние газар уһатайн хубаажэ абанан. Хулага хүбүүндэнь Ара Халха гэхэ гү, Баргажан-Түхэм, мүнөөнэйхээр наа, Байгалай ара, үбэр талын газар хүртэхэн. Үлэнхэй ехэнхи хуби газарын хаан шэрээ эзэлхэн Мүнхэ хаанай мэдэлдэ ороһон юм бээ. Аха дүүнэр эбээрэ хэлсэжэ, Мүнхэ ахынгаа дурадхалаар Хулагань гуша мянган сэрэг өөрынгөө мэдэлэй зрнһоо суглуулжа, монголшуудай мэдэлдэ хүсэд ороогүй Каспин далайһаа баруун урагша оршодог нютагуудыё эзэмдэн абахаар 1252 ондо баруулжаа хүдэлөө хэн. Тиигэжэ аха дүү хоёрой хоорондохы газар ба засагаа буляалдан тэмсэхэ шалтаг усадхагдаһан байгаа. Хулагын сэрэгшэдэй хойноһоо ара таладань тэдэнэй бүхэ гэр бүлнхид, аха дүү, түрэл садан, холын газар ябажа шадаха улад зон дахажа гаралсаһан юм. Эдэ дахагшадын эсэргүүсэхэн дайсание даража, урдахи замаа сүлөөлжэ ябаһан сэрэгшэдэй хоол, хубсаһан ба сэрэгтэй хэрэгтэй болодог бусад хэрэгсэлнүүдээр хангахаһаа гадна ургажа, үндыжэ ябаһан эрэшүүл - хүбүүдээр сэрэгтэйнгээ тоо бүридэлдэ нэмэри оруулан, ото хүсэлдүүлжэ ябадаг хэн гээд Ц.Доржин тэмдэглэнэ. Энэ арга Чингис хаанай сэрэгтэй дүй дүршэл болоһон, тэрэ сагнаа хойшо Монгол сэрэгтэй холын ябадалда ходо хэрэглэгдэдэг байһан ха. Хулагын толгойлжо гараһан сэрэг ба дахаһан зонинь гэхэдэ, Баргажан-Түхэмэй Үбэр Байгалай нютагһаа суглуулагдаһан хори буряадууд болоно. Гэбэшье хори буряад Байгалаа тойроод ажаһуудаг байһан тула Хулагатай булта баруулжаа гараа гэхын аргагүй. Байгалай ара талын нютагта үлэхэн зон яһала байһан ха. Тиимэхэ баруун буряад болохо эхирэд-булагадайхидай дунда хори-буряадай табан эсэг-нэрэй: галзууд, шарайд, гушад, хуасай, худайн отогойхид мүнөө болотор ажаһууһаар зандаа юм.

Хулага ноён сэрэгтэй уда-ридан, Каспин далайн урдуур баруун тээшэ жүдхэ жүдхэһөөр, аяар холын Мессопотами хүрэхэ, мүнөө Сирийн, Турцийн урда заха, Ирак, Иранай дэбисхэр дээрэ олон түмэн мусульман арадуудыё мэдэлдэ оруулжа, Хулагын улс нэрэтэй гүрэн тогтоожо, өөрөө энэ гүрэнэйнгөө хаан шэрээ эзэлэн, хаанинь боложо хууһан түүхэтэй. Хүнэй газар эзэмдэн хууха үедөө Хулага хаан асарһан хори

буряад сэрэгтэй тараажархөггүй, тэрэ шэгтэнь байлгажа, Тигр, Евфрат мурэнүүдэй хоорондо оршодог Дээдэ Мессопотамийн Ная-Наваа (Наян-Наваа) гэжэ нэрэтэй ехэ дулаан, зөөлэн уларилтай, үбэл зундаа хагдардаггүй, ходоодоо ногоон зандаа ургажа байдаг ургамалтай, үзэм жэмсээр элбэг нютагта байрлууһан гээд Ц.Доржин гэршэлэнэ. Эндэнь тон үбэлэй сагта 7^о дулаанһаа доошо хүйтэрдэггүй, малша зондо ехэ тааруу орон нютаг хэн ха. Гэбэшье энэ нютаг Турци, Сири, Ирак, Иран, Армени, Азербайджан мэтын гүрэнүүдэй хилын уулзалгын бэлшэр дээрэ оршодог можо (провинци) байһан. Ная-Наваа нэрэтэй тэрэ можо мүнөөшье болотор Иракта зандаа бии байһа. Мүн Ная-Наваада байрлаһан монгол (хори буряад) сэрэг Марага, Тебриз, Багдад мэтын үе-үе хэлэгдэн, ниислэл хотонь болодог томо хотонуудта дүтэ байгаа бшуу. Тиимэхэ харин дайсадай добтолходо гү, али илагдажа, монголшуудай мэдэлдэ ороһон мусульман зоной буһалгаа хэхэ болоо наань, Ная-Наваагай бэлэн буряад сэрэг түргэн бодожо, гүрэн түрээ хамгаалха, дайсаанаа дараха даабаритай, аргатайшыё байһан ха.

Он жэлнүүд үнгэржэл байгаа... Хулага хаанай нүгшэнхөнөө хойшо тэрэнэй хулинсагууд засагаа буляалдажа, газараа хубаажэ, гүрэнөө бутаргажа, хүсэгүй болгожо захалаа. Жэжэхэнүүд болотороо хубаарһан, үшөө хоорондоо эбгүй жаахан гүрэнүүд хүсэтэй хүршэнэртөө илагдажа, бэлээр гартань ородог байһан.

XV зуун жэлэй эхиндэ Хулага хаанай улсэй һүүлшын үлэгдэлнүүдэй нэгэн Джалайрнуудай гүрэн анхандаа монгол изагуурта Тамерланда (Тимурленг-Доһолон Түмэр) бута сохигдожо, хосорһон байгаа. Энэ ушарһаа Наян-Наваадаа зандаа нютаглажа байһан хори буряадууд олон түмэн мусульман зоноор худхалдан холисолдожо, хэлэн, ёһо гурим, заншалаа, үндэһэ яһанаингаа илгаае алдаха, хүнөөхэ болохобди гэжэ

дурагуйлхэн, хоёр зуун жэл тухай байрлаһан гоё найхан Наян-Наваа нютагаа орхижо, анхан сагай хэр угайгаа нютаг бусаха гэлсэхэн ха гэхээр. Эрхэ сүлөөдэ дуратай хори буряадай бусад зоной мэдэлдэ орохо дурагүй, илангаяа холисолдохо дурагүй бодол хүсэлын диилэхэн байгаа ёһотой.

Хори буряадууд Лобо ноён нэрэтэй зоригтой удамаршынгаа хүтэлбэри доро баруун урда Азиһаа зүүлжэ жүдхэнхэн бусаха замдаа хүндэ хүшэр бэрхэшээлнүүдыё дабажа, үндэр набтар дабаа дабша, хада уулануудыё, үргэн нарин, гүнзэгы гүйхэн гол мурэнүүдыё хэтэ гаража, заха хизааргүй хооһон тала, губинуудыё гаталһаар, эгээл һүүлдэ Монголой дайдын урда заха хүрэхэ, Ордос, Хүхэ нуур, Цайдам мэтын нютагуудта тогтоһон гээд, Доржин баримтална. Монгол нютаг нүүжэ ерэнхэн буряадай дунда үндэр изагууртай тайжын нэгэ үхин байһан ха. Тэрэниие Түмэдэй Алтан хаан намга абанан байгаа. Алтан хаан хадаа Батамүнхэ Даяан Хаанай аша хүбүүн байһан. Даяан хаан өөрөө Чингис хаанай бага хүбүүн Толуйһаа уг залгамжалһан гарбалтайб гэдэг байһан. Һүүлдэнь Алтан хаанай бүлэдэ

гараһан монголшуудта Балжан хатан мүнөөнэй Агын тойрогой Балжан нуурай эрьедэ баригдажа, хороолоһон түүхэтэй. Тэрэнэй албатан хори буряад зон хэр угайгаа Үбэр Байгал нютагаа хүрэхэдөө таража, хуурижаһан ажаһуудаг болоһон юм.

Гэбэшье хори буряадай Урда Монголһоо гаража, Үбэр Байгал ерэнхэнэйнь гол шалтагыё Ц.Доржин ондоогоор тайлбарилна. Бүүбэй Бэйлэ Баатарай залуу хатанинь Монголой урда захада ажаһуудаг монгол угсаата аймаг зонһоо уг гарбалтай эхэнэр байжа, солоонгуудыё, тэдэнэй худанар болоһон хориинхидыё хатаарнь зууршалуулжа, Хитадай мэдэлдэ оруула гэхэн гүрэнтэ үүргын хэдэлгэ эхилэгдэхэн байгаа. Хитадтай зэргэлээ дүтэ ажаһуудаг, тэдэнэй нүлөөдэ ороһон, тэрэ монгол аймагай захирагшад хитадуудтай ходо хөморолдожо, тулалдажа байһаар, тэдэнээр эбтэй боложо, амгалан байхын тула мэдэлдэнь орожо, бээ аршалуулха арга бэдэрхэн ха.

Үрээлтэ хадаа 3 хүбүүтэй байһан: Гомбо, Дэлгэр, Порхоови. Гомбо-Намасарай-Жамьян-Гарма-Түмэн-Балчин. Балчин Гармаевич өөрөө 4 үхүүтэй: Аюша, Аюр, Туана, Саян. Аюраһань гараһан Баяр, Тимур ашанартай, Саянһаа гараһан 6 ашанартай: Сэсэгма, Цырен, Жаргалма, Түмэн, Баира, Аягмаа.

Хоёрдохы хүбүүн Дэлгэрэйнь үри наһан тухай мэдээсэл үгы. Порхоови - Жамсаран - Шараб - Санжаа - Цыремпи (Үхицэй). Цыремпиэй хүбүүд: Цырен-Боро гэжэ хүбүүтэй, Шулуун-Дабаа, Баир гэжэ хүбүүдтэй, мүнөө Урта нютагта ажаһуудаг.

Порхоовийн хоёрдохы хүбүүн Тасхаанһаа - Эшэген - Ринчин - Гомбо ба Цыден. Гомбо хоёр хүбүүтэй: Володя, Доржижаб (1964 оной) - Цырен хүбүүтэй. Ринчинэй Цыден (1913 оной) Цыденжаб (1940) ба Цыбенжаб гэжэ хүбүүдтэй. Цыденжаб хоёр хүбүүтэй - Дабаа, Нима, Нимань Сэдоржо гэжэ хүбүүтэй. Цыбенжаб-Гармадоржо, Раднабазар гэжэ хүбүүдтэй. Гармадоржо - Ешэ, Раднабазарын - Цырендоржо, Раднанима гэжэ хүбүүдтэй юм.

Мүн Тасхаанһаа угтай, Зандан-Холхоон гэжэ хүнүүд байһан. Холхоон хадаа Жамбал Жалсарай гэжэ хоёр хүбүүдтэй, Жамбалын-Цыдып, Цыден гэжэ хүбүүдтэй, Цыдениинь (1964) - Зоригто хүбүүтэй. Жалсарайн Мүнхэ-Жаргал гэжэ хүбүүтэй. Эдэ зон баһа Урта нютагта ажаһуудаг. Үшөө Тасхаанһаа уг залгамжалһан Ошор-Доңдог-Нима-Цыренжаб (1947 оной), Цыденжаб (1949 оной) гэжэ хүбүүдтэй. Цыренжаб хадаа Хүнөөшэ нютагта ажаһуудаг, тэндэхи агрокооперативайнгаа түрүүлэгшээр хүдэлнэ. Цыренжабтан Баир, Бэлиг, Мүнхэ гэхэн гурбан хүбүүдтэй юм. Цыденжабтан Пурбожаб, Арсалан хүбүүдтэй.

С. НОРЖИМАЕВ.

(Түгсэхэлын хожом гараха).

ТААБАЙН ТҮХЭРЭЭН ГЭР СООХОНО

Урин хабар ерэж, оршолонто дэлхэймнэй элдэб янзын үнгөөр гэрэлтэжэ, хүнэй нюдэ баясуулна. Эгээл нимэ хаһада хүн бүхэнэй досоо ямар нэгэн найхан мэдэрэл түрэдэг ёһотой. Хабарай ба ажалай найндэр гээд нэрлэгдэһэн майн нэгэн үнгэрөө. Илалтын найндэрэй жабхаланта найр дүүрбэ. Энэл үдэр үбгэ абамни заатагүй һанагадаг даа. Хайрата үбгэн абамни байгаа һаа, найханаар хубсалаад, «түхэрээн гэртэ» ошохо хэи. Мүнөө тэрэ гэрнайшые эзэгүй боложо хаягдашанхай, урид тэндэ ехэ найндэрнүүдгэ эдэе хоол бэлдэжэ, айлашадые хүндэлэгшэ һэмди. Дүрбэн булантай гэрһээ бэшэ гэрнүүдые хараагүй бидэ, багашуул, түхэрээн гэрэе эхэл һонирхогшо бэлэбди. Үбгэн абамни тэндэ майн 9-дэ нютагайнгаа бүхы

ветерануудые суглуулжа, дайнаа бусаагүй нүхэдөө дурсан, тэрэ хүлгөөтэ саг тухайгаа хөөрөлдөгшэ хэн. Дайнай эхилхэтэй сасуу үбгэн аба Доржи Никтанович дайнда мордоо. Түрүүн Улаан-Үдын 22-дохи түмэр харгы заһабарилгын батальондо байһанаа, Монгол орон эльгээгдэһэн юм. Монголд элдэб янзын ажал хэдэг байгаа. Нүүлээрнь Шэтэ ерээ, тэндэхэ баруун зүг эльгээгдэһэн юм. Ехэнхидээ түмэр харгы заһабарилдаг һэмди гээд таабай хөөрөгшэ хэн. Хэрээгэ муухай абари зантай фашистнууд гол түлэб һүнидөө түмэр харгы, хүүргэ дээгүүр бомбо хаядаг байгаа. Тиимэһээ 22-дохи батальонхойд бээс гамнангүй, һүни үдэргүй ажалажа, түргэн болзор соо харгыгаа заһахаяа

оролдоо. Үни удаан саг соо Ленинград хотодо хүдэлөө, саашаа Польшо ябаа. Польшодошые байхадаа, түмэр харгы болон хүүргэнүүдые заһаха, модо бэлдэхэ ажалтай байгаа. Эндэ Доржо Никтанович «Варшава сүлөөлэлсэһэнэй

түлөө» медалаяр шагнагдаа. Ингэжэ харгыгаа заһан ябаһаар эрэлхэг зоригтой сэрэгшэднай Берлин хото хүрөө юм. Берлиндэ «Германиие илаһанай түлөө» медалда хүртөө юм. Дайнай ара талада хүдэлжэ ябаашые һаа, ямаршые гал соо дайлагдажа байһан сэрэгшэдхэ дутуугүй, дайсаниие дараха гэжэ хүсэ шадалаа гамнангүй, урагшаал зорин ябаа болоно. Шархатажа госпитальдо һара соо хэбтэжэ гараһанайнгаа һүүлээр, 1946 ондо түргэн абамни амар мэндэ түрэл нютагаа бусажа ерээ. Нютагаа ерэжэ, Доржо Никтанович минн һуугаагүй. Загта һуурида хүүргэ барилгада эдэбхитэйгээр хабаадаа. Удангүй Янжима Самбуевнтай айл боложо, үри хүүгэдээ үргэжэ, саашадаа үнэр

баян ажаһуугаа. Хожомоо арбан хоёр ашанараашые эрэ болголсоо. Буряад арадайнгаа дуунуудта дуратай үбгэн абамни долоон хоногой нэгэ удаа агаарай долгиндо гарадаг «Баян талын аялга» шагнажа, уяран һуудаг хэн. «Буряад үнэн» һониндо уншаха. Наһанайнгаа хайрата ганса Янжима нүхэрөө эртүүр алдаһан юм. «Эрэ хүн эмээлтэ хазаартые багтааха» гэдэгтэй ёһоор таабаймнэй наһанайнгаа харгыда тохёолдоһон элдэб эрид эгсэ дабаануудые дабажа, тэсэжэ гараа. Энэ дэлхэйдэ хүнэй наһан мүнхэ бэшэшые һаа, хэһэн хэрэг зоригынш, нэрэнь үри хүүгэдэйнш, нүхэдэйнш наһанда ходоодо мүнхэ зула мэтэ бадаран байха. **Долгор СЫРЕНОВА. СУРАГ ДЭЭРЭ: Д.Н. Дымеров Сержа аша хүбүүнтээ.**

Уран зохёолшын стол дээрэхи лагбан харааг, хэншыеб хэлэбэ ха: «Одоо гайхалтай! Энэ лагбан сооһоо юун гаранагүйб даа! Мүнөө иигээд юун мүнгэлхэнэ хаб? Энэмнай ёһотойл гайхал гээшэл!» - Тиимэл даа! Одоол ухаанда хүртэшэгүй! Ингэжэ би өөртөө ходол хэлэдэг юмби! - гэжэ лагбан хажуудан хэбтэһэн үдэн гуурһанда, стол дээрэхи бэшэшые юумэнүүдтэ хандаба, - намһаа одоо юун гарадаггүйб даа, гайхажэ гэлымээр! Эмигэхэншые бэрхэтэйл. Сэхыень хэлэхэдэ, хүнэй гуурһаяа намһаа бэхэдэжэ дүрэхэдэнь, юунэй мүнгэлхые өөрөөшые мэдэгдэггүй юмэлби. Һэ, юрэдөө... Нэгэл дуһални бүхэли хахад хуудаһан хүрэдэг юм. Тэгд алганай зэргэхэн тэргэ дээрэ юун багтанагүйб даа! Тиимэ даа, битнай айхабтар ехэ габыаганби! Намһаатнай элдэб янзын уран шүлэгүүд урдан гаражал байха! Эдэмни амиды хүнүүдэй гүнзэгы мэдэрэл, шог зугаа, үзэмжэ найхан байгааһын зураглалууд юм. Минни өөрымни ойлгохоор бэшэ болошодог юм лэ. Битнай байгаали тухай юушые мэдэхэгүйб, тэгд тэдэнэй нам соо булта багтажэ байдагынь одоо гайхалтайл. Тиимэ даа, тэдэһини барандаа досоомни багтадаг. Энэ номһоол тэдэнэр гараа, гаражашые байдаг - эрэлхэг зоригтой рыцарынүүд, турьягша морин. Эмигэгты

Дэлхэйн уран бэлигэй дээжэлээ Ханс Христман Ангерсен

ГУУРҺАН ба ЛАГБАН

намга, эдэ дууһандаа досооһоомни ямаршые баалалта, хашалтагүйгөөр гарадаг юмэл. - Зүб лэ даа, - гэбэ галуунай үдэн гуурһан. - Хэрбээ энэ хэрэгтээ гүн ухаанда хандадаг һаа, бэхэ юулээтэй юрын лэ амһарта гээшэб гэжэ ойлгохол хэнта. Та намайе норгодонот, тиигээд лэ би өөртөө байһан бодолоо саарһан дээрэ бэшэдэг гээшэб! Гансал гуурһан бэшэдэг юм гэжэ мэдгит! Энээндэ одоо хэн маргахаб. Тиигээд хүнүүдэй олоншын уран шүлэг тухайда хуушан лагбанһаа дутуугүй хүрэдэг юмэл даа. - Та гэншые гэнэн байнат, - гэбэ лагбан. Хэды саг соо алба хэнэбта? Долоон хоног үнгэрөөшыегүй байхада, элшөөт. Зохёогшоб, байгуулагшаб гэжэ өөр тухайгаа бодоно хат. Галуунайшые, бусадшые гуурһанууд нам руу орожал байдаг, би эли мэдэхэб - таанар бултадаа зарсануудта. Тиимэл даа, би булантайнш дүтын танилби. Эдэ хүнүүдэй намһаа угһаһан юумэээ бэшэжэ байгаа сагтань, үшөөл олохон таанад намга алба хэхэт! - Бэхын танха! - гэбэ гуурһан. Үдэшэ орой поэт гэртээ ерэбэ.

Тэрэ айхабтар бэрхээр скрипкэ дээрэ наадагшын концертһээ сэдьхэлээ доһолонги бусаһан байгаа. Хүгжэмшын скрипкэ сооһоо гараһан уянганууд шэргэшэгүй булагай харьяһан мэтээр тэрээнгэ үзэгдөө. Субаг эрдэһини, булагай арюухан дуһалнуудай шэнхинээн адхарһан мэтэ, дууша шубуудай жэрьезн шэнги, хүбшэ ой соо шуурга халхинай шуухирһан эшхэрээншые шэнги абяанууд эдэлээ бэлэй. Залуухан эхэнэрэй ирагуу хоолойһоо гараһан мэтэ уянгата аялга поэдэй шэхэндэнь дуулаһан шэнги байгаа. Скрипкын утаһанууд бэшэ, тэрэнэй бүхы шэнжэ түхэлынш уянгатан эдэлхэн шэнги тэрээнгэ үзэгдөө. Ай, гайхал ехэ шэди! Скрипкэ дээрэ наадаһан

хүгжэмшын зорилго хүшэрхэн лэ хэн. Тиубэшые тэрэнэй скрипкэ дээрэ наадалга оройдоол хүнгэхэн зугаа наадан мэтэ, утаһануудые гайраһан хүбшэргэй өөрөө гүйжэ байһандал үзэгдэжэ, бүхы сэдьхэлээ, ами наһаяа уянгадаа сүм зорюуһан хүгжэмшын энгэ биц, үгыншые ойлгогдохоёо болинхой байбал. Тэрэншые булантай мартаха үедэ, поэт гүн сэдьхэлээ ишэ мүнүүдые бэшэбэ: - Скрипкын утаһануудай, хүбшэргэйн өөһэдэгөө үндэр дээгүүр сэгнэхэ байбаль, гэншые һэнгэргүй урбала. Эдэ бигдэнэр уран шүлэгшэд, зураашад, эрдэмтэд, зохёон урлагшад, сэрэгэй дарганар иимэрхүү угхатай болошобо гээшэлди.. Бигэ хүрхэйтэн өөһэдэгөөрөө омогорхоноби. Тэгд богото дээрээ болоо һаа, бигдэнэр бултадаа дээдэ байгуулагшын зэмсэгхэнүүдынь гээшэлди. Гансал тэрээнгэ агуу магтаал! Харин маанадай өөһэдэгөөрөө омогорхожо, хүрхэй гэхэ юумэн огтолон үгы! Уран шүлэгшэн эдэ үгэнүүдые бэшээд, энэ һургаалта зохёолдоо «Дархан ба тэрэнэй зэмсэгүүд» гэхэн гаршаг үгэбэ.

- Зай, хүлээһэнэе абаба гүбди, хүндэтэмни? - гэжэ өөһэдөөрэн үлэхэдөө гуурһан лагбанда хэлэбэ. - Дуулаба гүт, минни бэшэһэн үгэнүүдые тэрэнэй уянгалан уншахыень? - Тэрэ үгэнүүдые намһаа угһажа абаа хэн лэ! - гэжэ лагбан ухаа алдаба. - Уран шүлэгшэнгэ иигэжэ хамараа няһалууһанитай болоо! Маанадые тэрэнэй элиг наадаһан болгоһые та ойлгобошыегүйт! Няһалха боголье би тэрээнгэ өөрынгөө доторһоо үгэһэнби. Өөрынгөө шороб шэгые мэдэжэ, ойлгохыемни намга зүбшөөгтылши даа! - Бэхын бэдьхэ! - гэжэ гуурһан хэлэбэ. - Маяа хүлтэй галуун! - гэжэ лагбан тэрээнгэ харюусаба. Шангахан харюу үгэбэб гэжэ тэдэнэр өөһэд бүридөө бодожо, сэдьхэлээ ехээр ханабад. Ингэжэ ханахадаа, сэдьхэлээ тэншин нойрсожо болоно гээд, унтаригдаа оробод. Уран шүлэгшын нойр сэлмэнхэй. Зүрхэ сэдьхэлыень олон бодолнууд хүлгүүмэ, скрипкын хүгжэмдэһэн уянга долгитон, субаг эрдэнеэр адхарна, хүбшые доһолгоһон шуурган шуухирна. Уран шүлэгшэ зүрхэнэйнгөө лугшахые соносожо, агуу дарханай амшые сэдьхэлээ мэдэрэнэ... Гансал агуу тэрээнгэ магтаал, алдар соло! **Михаил БАТОИН буряадшалба.**

Эмхидхэн байгуулагшад - Буряад Республикын Президент, Арадай Хурал болон Правительство

<p>Генеральна директор - ахамад редактор А.Л.АНГАРХАЕВ. Редакторай уялга дүүргэгшэ Д.Д.ЭРДЫННЕВА.</p> <p>РЕДАКЦИОННО КОЛЛЕГИ: И.М.ЕГОРОВ, И.Б.ДАГБАЕВ (Буряад Республикын Правительство), Ф.П.БОТОНОВА, Ц.Э.ДОРЖИНОВ (Буряад Республикын Арадай Хурал), Н.Д.НАМСАРАЕВ (генеральна директорай 1-дхи орлогшо - ахамад редакторай орлогшо), Г.Х.ДАШЕЕВА (редактор), Т.В.САМБЯЛОВА (секретариатые хүтэлбэрилэгшэ-генеральна директорай орлогшо), Д.Б.ГУРОДАРМАЕВА (редакторай орлогшо), таһагуудые даагшад: В.Г.ГОМБОЕВА, Н.Д.БАДМАРИНЧИНОВ, Б.В.БАЛДАНОВ, А.А.ФАДЕЕВА, В.Д.ДАМДИНОВА, Б.В.ЫНДЫНЦЫРЕНОВ.</p>	<p>Манай адрес: 670000, Улаан-Үдэ хото, Каландаришвилнин үйлсэ, 23, Хэблэлэй байһан "Буряад үнэн". E-mail: unen@mail.ru</p>	<p>Газетэ хэблэлэй 2 хуудалан хэмжээтэй. Инлекэ 50901. Хамтын хэблэг - 60130. Хэблэлдэ тушаагдаһан саг - 17.00.</p>	<p>"Республиканска типографи" гэхэн АО-до бэлэн дианоэтигнуудһээ газетэ 3360 хэһэгээр хэблэгдээ. Директорайн телефон: 21-40-45. Б-0079-дхи номертойгоор бүрнхэлдэ абтанхай.</p>
---	--	---	---

Хэблэлэй байһанай телефонууд: генеральна директорай-ахамад редакторай - 21-50-96, приёмнын - 21-54-54 (факс), ген. директорай 1-дхи орлогшо - ахамад редакторай орлогшын - 21-68-08, ахамад редакторай орлогшонорой - 21-64-36, 21-33-61, секретариатай - 21-50-52; таһагууд: экономикын болон политикын - 21-63-86; соёлой болон түүхын - 21-60-21; «Морин хуур», «Вершинны» журналнуудай редакци - 21-55-97; залуучуудай, оюутандай ажабайдалай болон олонингын хүдэлмэрин, «Одоо» журналай редакци - 21-54-93; мэдээлэлэй - 21-67-81, спортын - 21-54-93, рекламнын - 21-62-62, коммерческэ ажалай - 21-55-97, компьютерна түбэй - 21-66-76, бухгалтеринин - 21-23-67.

Редакцияда ороһон материалнууд шүүмэслэгдэдэггүй, мүн авторнуудтайн бусаагдадаггүй.

Тоонуудай, бодото баримтануудай, хүнэй, нютагай нэрнүүдэй бэлэжые хазгасарууһан унтарта авторнуудын харюусалтай. Редакциин һанамжа автарайхитай адли билиэ байжа масад.